

Een tweede jeugd voor traditionele boerenerven

Het zijn de buitenlui die tegenwoordig de boerderijen bewonen. Onder hun invloed is de inrichting van het traditionele boerenerf veranderd. De landschapsarchitect ging soms drastisch, soms subtiel te werk. De door Bijhouwer geïntroduceerde typen boerenerven dienen daarbij nog altijd als leidraad.

Tekst Saskia de Wit & Johan Meeus* / Beeld Izak van Maldegem-Skypictures en wijlen Jan Bijhouwer

**Saskia de Wit, leerstoel Landschapsarchitectuur, TU Delft
Johan Meeus, Dr Ir Meeus Onderzoek & Ontwerp, Arnhem
De auteurs danken Greet Bierema en Anneke Coops voor hun commentaar*

Particuliere initiatieven in het landelijk gebied, dat was het jaarthema van 2011 van de Nederlandse Vereniging voor Tuin- en Landschapsarchitectuur (NVTL). Hoe richten boeren en buitenlui hun woon- en werkomgeving in, bijgestaan door landschapsarchitecten?

Wanneer het gebruik verandert of niet meer spoort met de wensen van de tijd, is aanpassing of omvorming geboden. Dit is bij boerenerven rondom elke generatiewisseling het geval. Iedere twintig tot veertig jaar staat een erf op zijn kop; is het niet door een veranderde bedrijfsvoering of een ingrijpende verbouwing, dan wel door aan- of verkoop van grond.

In dit themanummer van Tuin&Landschap worden boerenerven getoond. Alle bij de NVTL aangesloten ontwerp bureaus zijn uitgenodigd om ontwerpen in te zenden van herinrichtingen van boerenerven. Hieruit zijn de meest uiteenlopende ontwerpen geselecteerd, om een zo groot mogelijke spreiding te bewerkstelligen tussen verschillende soorten erven en tuinen.

Hoe gaat de landschapsarchitect om met streekeigen aspecten? Hoe wordt het hedendaagse boerenerf gebruikt? Wat is de interne organisatie van de bedrijfsvoering of de bewoning? Wat is de relatie met het omringende landschap, de ondergrond en het specifieke gebouwtype? Nodigt een langevel uit tot een andere omgeving dan een stelp of een Twentse tweekapper? Hoe krijgt de verandering van functie vorm wanneer de boerderij kantoor of Bed&Breakfast wordt en bewoond door buitenlui? Al deze elementen zijn meegenomen bij de selectie die opgenomen is in dit themanummer.

Getalmatig overtreffen buitenlui ruimschoots de 70.000 voltijds boeren, die anno 2011 in Nederland hun bedrijf uitoefenen. Onder buitenlui verstaan we burgers die een boerderij met enkele hectaren grond bewonen zonder zelf boer te zijn. Wanneer de schaalvergroting in de landbouw onverminderd doorzet, komen er in de toekomst steeds meer boerenerven in handen van buitenlui en worden de mestvaalt en de hooiberg ingeruild voor een zonneterras, bloemborder of paardenbak.

Tuintypen Bijhouwer

Voor het themanummer wordt gebruik gemaakt van de tuintypen die Jan Bijhouwer tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft beschreven in zijn boekje 'Nederlandsche Boerenerven' (Ahrend Amsterdam, 1943). De beschreven boerenerven bestaan uit ideaaltypen; de werkelijkheid is aanmerkelijk veelvormiger. Bijhouwer gebruikte zijn kennis van boerenerven om voorbeeldplannen daarvoor te maken bij de ontginning van de Wieringermeer en de Noordoostpolder. Ook bij ruilverkavelingen en streekverbeteringen op het oude land zijn deze typeringen gebruikt.

Volgens Bijhouwer was elk boerenerf een afspiegeling van de grondsoort (klei, zand of veen), het bedrijfstype (veeteelt, akkerbouw of gemengd bedrijf) en de interne bedrijfsorganisatie (aan- en afvoerlijnen). Daarnaast vroeg Bijhouwer aandacht voor een sober visitekaartje van de boerderij. Naar zijn mening waren geschoren hagen, bloemborders, so-

litaire bomen en struiken en windsingels in staat om boerderijen streekgebonden aan te kleden, zonder onnodig te pronken met bezit en rijkdom (G. Andela. J.T.P. Bijhouwer, Grensverleggend landschapsarchitect. 010 Rotterdam, 2011).

Boerenerven vormen niet alleen een afspiegeling van het landschapstype en het bedrijfstype, elk boerenerf vertelt tevens het verhaal van 'voor en achter', 'sier en nut' en 'wonen en werken'. Volgens landschapsarchitect Greet Bierema, die veel ervaring heeft opgedaan met aanpassing van boerenerven in het noorden en het oosten van het land, is de balans tussen de tegenpolen voor-achter en sier-nut bepalend voor de indeling van het boerenerf. In een interview in het cultuurhistorisch tijdschrift 'Leesbaar landschap' (juli 2007) geeft Bierema blijk van een gedegen kennis van veranderingen op het boerenerf.

Wonen en werken

In Friesland en Groningen verschenen vanaf eind zestiende eeuw boerderijen waarvan het woongedeelte werd gescheiden van de stallen en schuren. Hieruit kwamen gebouwtypes als kop-hals-romp, kop-romp en de stelp voort. In Zeeland ontstonden vrijstaande woonhuizen op het boerenerf.

Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw was er van een dergelijke scheiding van wonen en werken op de zandgronden van Oost- en Zuid-Nederland nog geen sprake. Wonen en werken vonden plaats in één ruimte en onder één dak. Boer en boerin werkten samen om het hoofd boven water te houden. Er was wel een taakverdeling tussen man en vrouw maar die zag je niet altijd op het erf. Toegenomen welvaart bracht een steeds groter verschil aan tussen de taken van boer en boerin. Daarmee werd ook het onderscheid tussen wonen en werken zichtbaar.

Het werkgedeelte, overwegend de achterkant van het erf, was het domein van de man. Het gras werd er gemaaid en gehooïd, de bomen waren van hetzelfde soort als in het landschap en de verharding was van ruwer materiaal dan 'voor'. Het domein van de vrouw bestond

Een tweede jeugd voor traditionele boerenerven

uit het voorgedeelte. Dit was de plek waar werd gewoond. In de tuin, waar langzamerhand de sier belangrijker werd dan het nut, werd het gras wekelijks gemaaid, stonden parkbomen en werden de paden aangeharkt. Het verschil tussen vies en schoon, tussen geld verdienen en geld uitgeven, bepaalde de inrichting van het traditionele boerenerv.

Pronken met bezit

Het uiterlijk vertoon, als gevolg van de verschuiving in taakverdeling en de overgang van nut naar sier, begon in de jonge polders van de kleistreken. In veel oude cultuurlandschappen, waarvan de oorsprong teruggaat tot de middeleeuwen, is de achterkant van de boerderij naar de openbare weg gericht. Ook daar ging men pronken met bezit, al bleef dat grotendeels onzichtbaar vanaf de weg. In de overige gebieden staat het woonhuis meestal aan de weg. Vanaf halverwege de negentiende eeuw werd het pronken met bezit en welstand steeds belangrijker. Herenboeren op de kleigronden van Zeeland, Holland, Groningen, Friesland en het Rivierengebied werden aanmerkelijk welvarender, waardoor de sier aan de voorzijde van de boerderij het won van het nut. De buitenwereld moest aan het woonhuis en de voortuin de rijkdom van de familie kunnen aflezen. De mode werd hier richtinggevend en de inrichting van de tuin veranderde bij de overdracht van het boerenbezit naar de nieuwe generatie, die niet alleen afhankelijk was van inkomsten uit de landbouw.

Moestuinen die gelegen waren aan de voorzijde, verdwenen naar de zijanten van het erf om plaats te maken voor grote siertuinen. Niet alleen de indeling van het erf veranderde, ook de bouwstijl van de woonhuizen. De vrijere architectuur

liet zo ook iets zien van de rijkdom van het boerenbedrijf. De nieuwe siertuinen vormden en vormen nog steeds het visitekaartje naar de buitenwereld. Zeker in gebieden met veel lintbebouwing speelt de siertuin een grote rol. Al het verkeer komt langs de tuin en iedere voorbijganger kan genieten van mooi aangelegde gazons, bloemperken, boomgaarden en geschoren hagen.

De straat waaraan Bierema woont in het dorp Nijeholtpade van de gemeente Weststellingwerf, vormt een goed voorbeeld voor het veranderde gebruik van boerderijen. Aan de Vriesburgerweg staan achttien boerderijen. Daarvan zijn er nog twee boerderijen in gebruik als landbouwbedrijf. Er staat maar één ligboxenstal. Tijdens de ruilverkaveling zijn enkele boerderijen gesloopt. Diverse kinderen van 'boerenouders' wonen op de voormalige boerderij, maar werken elders. Velen hebben paarden. Op de overige gronden wordt maïs geteeld of gras gemaaid door boeren van elders. Het landschap is bijna ongewijzigd sinds de ruilverkaveling.

Erven niet statisch

Boerenerven en boerderijtuinen zijn verre van statisch; ze veranderen samen met de schaalvergroting in de landbouw, de verstedelijking van het platteland en de opkomst van buitenlui. Bijhousers indeling is verbonden met de polderontginning en ruilverkaveling uit de tweede helft van de twintigste eeuw en biedt inspiratie voor streekgebonden erfinrichtingen. Zijn pleidooi voor windsingels om boerderijen is in goede aarde gevallen. Er bestaat een onlosmakelijk verband tussen de opbouw van het erf en de openheid in het cultuurlandschap, zonder de expressie van rijkdom en smaak van de opdrachtgever te verwaarlozen. Nu het zich laat aanzien dat verstedelijking van het platteland gepaard gaat met een toenemend gebruik van boerderijen door buitenlui, verdient het traditionele boerenerv een tweede jeugd.

Boerenerven volgens Bijhouwer - een halve eeuw later

Slingertuin

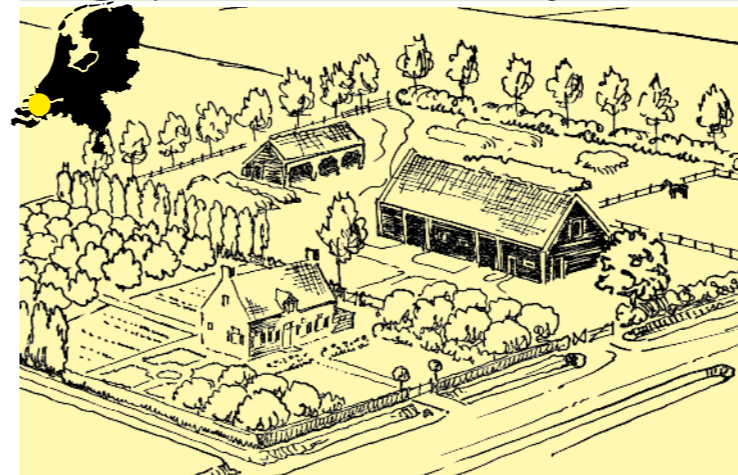
Bijhousers typologie van Nederlandse boerenerven is niet alomvattend; het is een selectie van kansrijke voorbeelden uit de praktijk van ontginningen en ruilverkavelingen. Zo ontbreken bijvoorbeeld de grote erven met curieuze slingertuinen op de kleigronden, waar herenboeren aan de weg timmerden. Tineke Scholtens heeft er in Groningen onderzoek naar gedaan (T. Scholtens. Het boerenerv in Groningen 1800-2000. Van Gorcum Assen 2004). In de negentiende eeuw profiteerden vooral herenboeren op de klei van de omhoog geschoten graanprijzen. Ze bouwden riant woonhuizen en lieten tuinen naar de laatste mode aanplanten. Gebaseerd op de Engelse landschapsstijl werden voor het huis slingertuinen aangelegd; de nutstuinen werden verdrongen naar zij- en achtererf. Deze slingertuinen bestaan meestal uit een vijver die de voorgevel van het huis weerspiegelt, een bergje, exotische parkbomen in een glooiend gazon, slingerpaden en perken met bloeiende heesters en coniferen. Diagonale zichtlijnen bieden onverwachte doorkijkjes. Bijhouwer vond slingertuinen te protserig en te veel op hun retour, terwijl deze negentiende-eeuwse erfbeplantingen voorbodes waren van verstedelijking van het platteland. Misschien zijn slingertuinen geen schoolvoorbeelden van functionele boerenerven, het herenboerenlandschap is er onmiskenbaar mee verrijkt.

De slingertuin bij boerderij 'Dinghweer', die door Tineke Scholtens is onderzocht en door bureau Bakker-Weenink is heringericht, levert een representatieve omgeving voor een eigentijds veehouderijbedrijf (pagina 16).

Noord-Hollandse stolp

De stolpen met hun hoge rieten daken liggen langs de polderwegen in de droogmakerijen. De erven bestaan uit eilanden: een eiland met huis en bijgebouwen, één met moestuin, één met boomgaard en één met melkbocht. De gehele groep wordt omgeven door een brede windsingel tussen twee sloten, een strook van bijna 10 m breed. De stolp heeft geen siertuin maar een grasveld met grote bomen en voorjaarsbollen voor het huis.

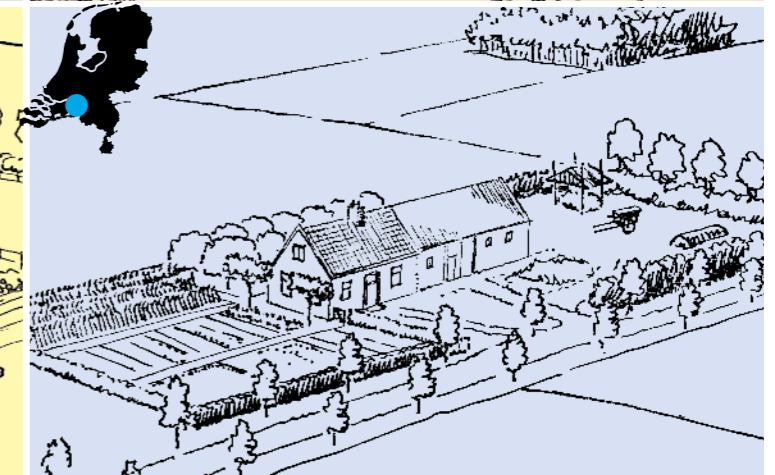
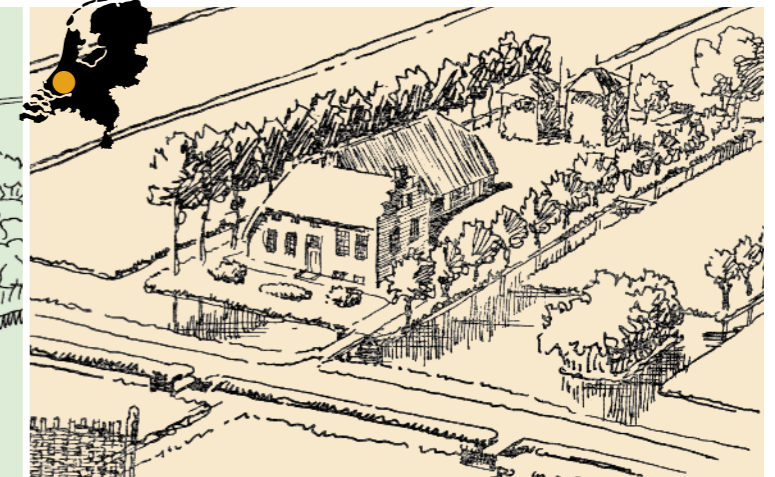
Zeeuws boerenerv

Op de rijke kleigronden van Zeeland overheersen de akkerbouwbedrijven, waar woonhuis en bedrijfsgebouwen gescheiden zijn. Het erf bestaat uit twee delen. De werkruimte, met de inrit voor en het landhek achter, een grote Zeeuwse schuur en overige bedrijfsgebouwen verspreid op een ruime werkruimte. Het huis staat vrij op de andere helft met rondom het huis een bloementuintje, een voortuin met grasvlakken, bloeiende heesters en rozenbedden, en boomgaardjes, het geheel omzoomd door een heg. Het werkgedeelte wordt omlijst door een windsingel met hoge bomen.

Bosch & Slabbers verdubbelden de tuin bij een gerestaureerde achttiende-eeuwse boerderij, gelegen direct achter de Oosterscheldedijk bij de Schelphoek op Tholen. Boomgaarden, hagen en een zoompad markeren de grens tussen het erf en het omringende natuurgebied. Poelen brengen de natuur dichtbij de woning (pagina 20).

Zuid-Hollands veebedrijf

De veeboerderij op het Zuid-Hollandse veen bestaat uit een grote dubbele Zuid-Hollandse stal met ervoor een hoog dwarsgebouw. Naast het huis ligt een kleine groentetuin met zaibloemen, misschien wat fruitbomen en aan de wegkant groepen met bloeiende heesters. Achter de stal staan de hooibergen, graskuilen en mestvaalt. De erven zijn gepakt in dichte rijen populieren en wilgen. Traditioneel, maar zelden nog aanwezig, zijn de gevlochten hekwerken en de 'stoep', waar het melkgerei in de sloot werd gewassen.

Brabantse ontginningboerderij

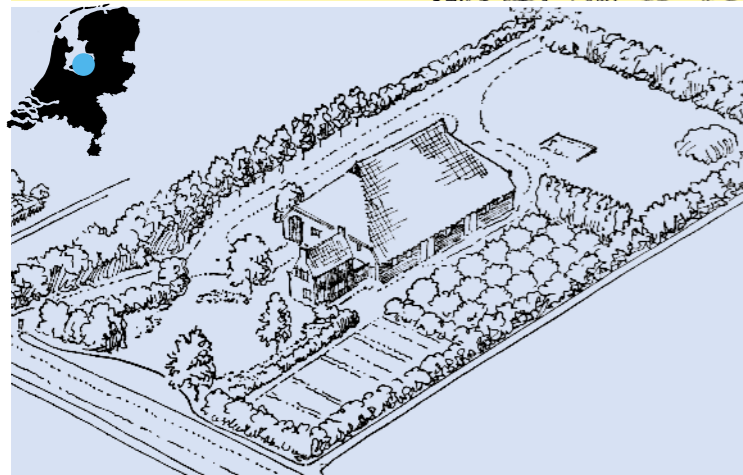
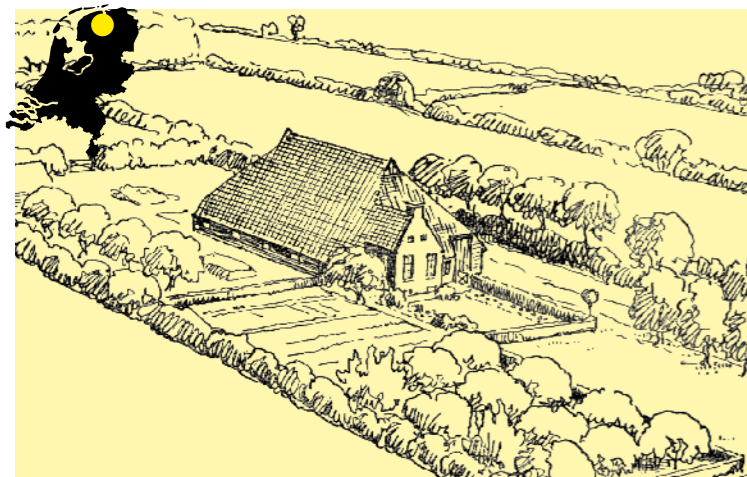
Op de arme, droge gronden van de Brabantse ontginningen staan kleine boerderijen van baksteen langs de weg, afgedekt met dakpannen. Het betreft het kenmerkende 'langgeveltype' met vee, opslag en woonhuis onder één kap, geflankeerd door enkele bijgebouwen. De erfbeplanting is eenvoudig. Op het erf ligt een moestuin en achter het huis staat een kleine boomgaard. Voor het huis geven twee geknotte lindes schaduw in de woonkamer en tussen de weg en de gevel ligt een bescheiden bloementuin. Voor staat een (beuken)haag, achter een bescheiden windsingel, struikgewas of een bosschage.

De boerderij in Ulvenhout is omgevormd tot conferentieoord. Voor deze nieuwe functie toverden Rombouts & Plancompagnons de ruimte tussen de rietgedekte langgevelboerderij en de bijgebouwen om tot een gezellig terras. Beukenhagen, leilindes en lage baksteenmuurtjes markeren de grens tussen de weg en de verschillende zitjes op het erf (pagina 12).

Boerenerven volgens Bijhouwer – een halve eeuw later

Boerderij in de Friese Wouden

De boerderijen in deze streek houden het midden tussen een stelpboerderij en een kop-hals-romp-type. Het erf bevat wat vruchtbomen, een moestuin en een siertuin die bestaat uit een grasveldje met bloembedden of bloemranden en enkele eenvoudige sierheesters. Sinds de houtwallen grotendeels zijn verdwenen, heeft het erf windsingels nodig.

Erf in het nieuwe land

Dit zijn grote erven van bijna een hectare met een grote schuur en een los woonhuis, dat niet meer is georiënteerd op de weg, maar op het zuiden. De grootte van het erf is gebaseerd op de draaicirkel van de landbouwvoertuigen. Voor het huis een siertuin en aan de luwe kant van de schuur een moestuin en een boomgaardje of bleek. Het kippenhok werd op ruime afstand van de schuur gesitueerd om ruimte te houden voor kruiwagens en mestkarren. Achter de schuur is een ruim achtererf met hooibergen, silo, mestvaalt en kuilhoppen. In de winderige polders zijn windsingels noodzakelijk, rondom het erf ligt een brede strook met gemengde boombeplanting.

Friese verveningsboerderij

De grootte van percelen en boerderijen is sterk wisselend, evenals de positie ten opzichte van de weg. De boerderijen hebben dicht beplante erven met een lage heg langs voor- en zijkant, een moestuin en soms een boomgaardje.

Diekman en Dijk & Co vormden het erf van een voormalig veeteeltbedrijf in Lemmer om tot uitvalsbasis voor zeilers. De ligging in het Friese merengebied maken een eigen aanlegsteiger en boothuis mogelijk. Hoge hagen (gemiddeld 1,2 m) en een boomgaard rond het terras zorgen voor luwte en zicht op de open polder. Boomgroepen en weelderige bloemborders sieren de vlonders rondom de verbouwde stelp (pagina 28).

Erf op de lage zandgrond

Deze erven worden aangetroffen op de lage zandgronden van Gelderland, Salland, Achterhoek, Gelderse Vallei, Langbroek en 't Gooi. Het zijn kleine boerderijen met rieten daken, loodrecht op de weg met een linde, een grasveldje ervoor en een kleine bloementuin, bestaande uit bloembedden met een eenvoudig en sterk sortiment van overblijvende planten. Binnen de grenzen van het erf ligt verder aan de zijkant van het huis een flinke moestuin en aan de andere kant een boomgaard en een kippenhok. Het achtererf is ruim. Langs de weg een haag en rondom het erf een windsingel, met daarin aan de achterzijde van het erf hogere bomen.

In een hedendaagse vertaling in Eemnes van bureau Copijn is de linde een rode beuk geworden en zijn de sobere bloembedden veranderd in weelderige massa's bloemen en grassen in een fors, rechtlijnig patroon, gebaseerd op de moestuin en de polderverkeveling (pagina 40). Het erf in Vaassen van Tom Brekelmans (pagina 36) en die van Landscape Studio in Eemnes behoren ook tot dit boerderijtype (pagina 24).

Erf in de zeewind

In een brede band langs de kust van Groningen en Friesland, op de Waddeneilanden en aan de kust van Holland en Zeeland liggen boerderijen, die worden geteisterd door de zeewind. De erven zijn vaak omgeven door een gracht en hebben soms een brede bomensingel, die de broodnodige luwte leveren voor de tuin met vruchtbomen.

Bovenop de wierde Frytum, in Middag Humsterland ten noorden van de stad Groningen, ligt een statige kop-hals-romp boerderij op ruim een meter boven het omringende maaiveld. De boer is vertrokken, de schuur omgebouwd tot kantoor, en erf en tuin zijn door veenenbos en bosch landschapsarchitecten en A. Grimbergen ingetogen aangepast aan de nieuwe functie en het open landschap. Singels en boomgaarden houden de wind buiten en hagen zorgen voor een scheiding van privétuin en bedrijf. Er is een sloot rondom de terp gegraven, een zoempad aangelegd en de doorzichten zijn hersteld door dunning van de boomsingel (pagina 36).

Boerderij tussen de grote rivieren

De boerderij is een T-huis met een dwars-voorhuis en daarachter een grote schuur. De oudste erven liggen op een terp. Bij de oprit een notenboom, zoals ze vroeger langs alle dijken stonden. Voor het huis een siertuin van omrande bloembedden, omgeven door een zware haag met ornamenten zoals bollen op de hoeken en een loofkoepel. Veel fruitbomen en klein fruit, inclusief druiven, hazelnoot en mispel.

Onder de rook van Nijmegen, aan de afrit van de snelweg bij Wijchen in het Land van Maas en Waal, is een monumentale T-vormige hoeve met losse schuren ingericht als zorgboerderij Hagert. Pouderoyen Compagnons voegde een nieuwe kamer toe aan het verstedelijkte coulissenlandschap en probeert daarmee de wonden te genezen die de ruilverkaveling heeft geslagen. Dat gebeurde door aanplant van een hoogstamboomgaard, aanleg van sloten, omhaagde tuinen en terrassen en een zoempad voor een ommetje (pagina 44).

Twentse hoeve

Langs de randen van de beekdalen (en bijvoorbeeld ook op de hoge zandgronden van de Veluwe en Drenthe) liggen compacte boerderijen met woonhuis, stal en schuur onder een kap, omringd door bedrijfsgebouwen en tuinelementen: fruitbomen, een stuk moestuin, omgeven door een heg, een geplaveid plaatsje met een welput bij het huis, en een werkterrein. De ordening is gebaseerd op een argeloze doelmatigheid van subtiele hoogteverschillen en korte looplijnen.

Boerderij in het Limburgse heuvelland

Verspreid langs de dalen liggen 'Romeinse' boerderijen gebouwd rond een binnenplaats. De binnenplaats was de werkruimte, bestraat met verschillende soorten en patronen van natuursteen, waarin de verkeersbewegingen tot uitdrukking komen. Hij bevat de grote ommuurde mestvaalt, een pomp of put, een siertuintje met zaaiplanten en heeft leifruit tegen de muren. Een door een laag muurtje omgeven tuin met groenten, kruiden, fruit en bloemen ligt aan de buitenkant tegen het woonhuis aan.